

Egymás nélkül... sötétség délben

A fény metaforái az irodalomban és azon túl

Nagy András PhD

Hölgyeim és uraim!

Nem könnyű ilyen fajsúlyos természettudományos fejtegetések nyomán irodalomról és metaforákról szólni, ugyanakkor megkerülhetetlen, ha egyszer az irodalom alapanyaga ugyanúgy a nyelv, mint az, amin a fizikusok is beszélnek, akik fejtegetéseikben aligha használnak kevesebb metaforát (mező, hullám stb.), mint az írók és a költők, ha természetesen más szándékkal is. Persze ha felidézzük az antikvitás bölcseit, Hérakleitoszt vagy Parmenidészt, akkor eszünkbe juthat, hogy ők versben fejezték ki mindazt, amit a világmindenségről gondoltak, mert a megszólalás mikéntje többletjelentést biztosított tartalmának. Ha ugyan elválasztható a kettő egymástól.

Induljunk ki tehát a sötétségből, részben azért, mert előadásom címében ez szerepel, részben pedig mert a fény megjelenése előtt minden bizonyos sötét volt, amire nem csak az asztrofizika következtethet, de a teremtéstörténetek is így kezdődnek. Legelőször tehát létre kellett hozni a világosságot, amit a Biblia szerint el kellett választani a sötétségtől, és ez komoly feladat lehetett, ha a világ teremtésének egész első napjára kiterjedt. Ezt követően három napot kellett várni arra, hogy az égitesteket is megteremtse az Úr, vagyis ok-okozati kapcsolat a fény forrása és a fény között ezek szerint eredendően nem volt.

„Lőn világosság” – olvashatjuk a Bibliában, és itt álljunk meg egy pillanatra, mert a nyelv, pontosabban a magyar nyelv itt valami nagyon fontos mozzanatról tanúskodik, megítélésem szerint csaknem egyedülállóan a nyelvek között. Hogy a világosságban benne van maga a világ, nem több és nem kevesebb, mint az egész mindenség, mintha az univerzum genezisében ott volna a fény. Ugyanezt legősibb verses nyelvemlékünk, az Ómagyar Mária-siralom már tartalmazta: „világ világa”, írásban pedig: „Vylag uilaga”. Amiben máris szembeötlő, hogy különböző írásmóddal olvasható a Leuveni kódexben fennmaradt 13. századbeli irat, vagyis az azonos hangzást kétféleképpen jelölték, noha kiejtésében aligha volt különbség, ahogy a későbbiekben az írásból is eltűnt a beszédes eltérés. A Jézust sirató Mária ugyanis a világ világosságáról szól, Jézusról, az antik eredetű hagyomány szerint a „Sol Invictusról”, a legyőzhetetlen napról. Hiszen az ő születésével születik újjá a fény, tér magához a tetszhalott természet, mint ezt karácsonykor, a téli napforduló leghosszabb éjszakája után ünnepeljük, és a fény más vallásokban, hagyományokban is ilyenkor születik újjá: ezt ünnepli a zsidó vallás a Hanukával, erről szóltak a római Saturnáliák, korábban pedig a görög Kronia, ahol szerep jutott az

ugyancsak meghaló és feltámadó istennek: Dionüszosznak. Aki a mámor és bor mellett a színház istene is volt.

Megbízható anyakönyv híján a „legyőzhetetlen nap” ünneplését csak a 4. században azonosították Jézus világrajövetelével, és ettől kezdődően a sötétség legyőzésére egy csecsemő által került sor, aki még csak nem is emberek között született, hanem istállóban, pontosabban a jászolban, így először állatokra árasztotta sugarait, amiből később az embereknek is jutott. Nem utolsó sorban a napkeleti bölcseknek, más értelmezés szerint a háromkirályoknak, akiket ugyancsak a fény vezetett el az istállóhoz, a betlehemi csillag képében. Amiből az is következik, hogy sötétségben kellett vándorolniuk, hiszen amint felkel a nap, a csillagok elhomályosulnak, s ennek jelentése is megfontolandó.

A legyőzhetetlen világosság inkarnálódása döntő fordulópontot jelentett az emberiség történetében, hiszen ezt követően a túlvilág sem árnyak birodalmaként jelent meg, mint a görögség alvilága, nem is a porból lettél, porrá leszel kevéssé vigasztaló ótestamentumi diagnózisában, hanem egyenesen az „örök világosságban,” ami fényeskedni fog az üdvözülteknek. Az *Isteni színjátékot* író Dante is hasonló fényviszonyokról számolt be túlvilági látogatása nyomán, és erről tanúskodnak a korai ábrázolások az árnyéktalan ragyogás arany fényével az ikonok háttérében. Ami ismét csak fizikusok számára jelenthet komoly kihívást, hogy miféle fénykibocsátás nyomán tűnik el az árnyék, ami egyébként halandó létezésünk – „árnyékvilágunk” – egyik legfőbb attribútuma.

Dante nyomán azonban, a reneszánsz kibontakozásával és a korszak tudományos felfedezéseivel ez is változni kezdett, ugyanis az örök világosság ábrázolását ekkor váltja fel az evilági tájé, a szentek háttérében megjelennek az itáliai ligetek és dombok, a fényt pedig a valóságos napszakok váltakozása határozza meg, vagyis vaskos evilágiság, még akkor is, ha Jézus szerepel a képen. Aligha tévedünk, ha itt érzékeljük a túlvilági bizonyosság megrendülését, a transzcendens perspektíva elvesztése nyomán a valóságos fényviszonyok dominanciáját, és ennek megfelelően átfogó profanizálódást, még akkor is, ha ez rengeteg – bár evilági – szépséget teremtett. A születő Vénusz Boticelli híres képén nem más, mint Simonetta Vespucci – az egyik Medici szeretője, Amerigo Vespucci rokona –, és aligha volt ez másként szentséges modellekként, miért ne lehetne Szűz Máriát a gyönyörű firenzei péklányról mintázni, Júdást az ellenszenves felcserről, Pétert a hajósinasról – és így tovább; az egész Evangélium szereposztása megoldható egyetlen városállamon belül. Hiszen ugyanez történt a középkor majd a korareneszánsz passiójátékain, ahol a szenvedéstörténet különféle résztvevői helybeli polgárok voltak, ők vitték színre Jézus elfogását, megaláztatását és megfeszítését, nem egyszer igencsak jelentős odaadással. Sol invictus rendre kínhalált halt, a sötétség erőivel pedig a többség azonosult – ha csak egy szerep erejéig is.

Fényről elnevezett korszak nincs az irodalomtörténetben, de világosságról van, mégpedig a felvilágosodás, amelynek során „fényküllőzött fél magyar eget”, mint Ady írta *Csokonai ébresztése* című versében. Ebben az igencsak telített metaforában – nem csak fényről van szó, de küllőkről is, vagyis kereket, fordulatot sejtethetünk a jelentés mélyén –, az értelem, az ész világította be mindazt, ami egyébként sötét volt, és ami ekkor haladást jelentett. A korszak legnagyobb költői és írói nem győztek betelni ennek a fénynek és ragyogásnak az istenítésével, *Szép ész* című versében Bessenyei György egyenesen úgy fogalmazott: „Fényes ege benne mind szüntelen derül”, Berzsenyi pedig *A Pesti Magyar Társasághoz* című versében írta programatikusan: „Az ész az isten, mely minket vezet, / Az ő szavára minden meghajul.”

Az ész uralma és a ráció világossága hosszabb távon arra is képes lett, hogy fényt teremtsen, mégpedig nem csak a tűzzel – ami mégiscsak isteni eredetű, hiszen egy olimposzi tolvaj, Prométheusz révén váltak orgazdáivá az emberek, és ami mécsesben, gyertyában, fáklyában lobogott tovább –, hanem a tudomány eredményeként: előbb gázzal, azután elektromossággal. És ezzel a megvilágosodással párhuzamosan került sor a szellem és morál ciklikus elsötétedésre is, nem függetlenül a racionalizmustól, mégpedig a társadalom átalakításának „észszerű” hipotézisei nyomán, legyen szó a francia forradalom jakobinusairól vagy később az utópisztikus szocializmus ideológusairól: a falanszterek kitalálóiól, amelynek irodalmi tükörképe maradandóan megjelent Madách nagyívű víziójában, egyes nézeteik pedig Dosztojevszkij zseniálisan zavaros regényhőseinek elméjében. Mindezek a huszadik században érlelték meg keserű gyümölcseiket, egymástól egyáltalán nem függetlenül.

Mert ugyanennek az évszázadnak, a 19-iknek volt a másik nagy találmánya az ember által előállított fény, továbbá annak kutatása, hogy az a tér, az égbolt, ahol egykor istenek és démonok tanyáztak, miként mutatkozik meg a tudomány előtt. Mintha a belőlünk áradó világosságban szemlélnénk az univerzumot, és nem fordítva. Aminek a következménye egyfelől a tudomány páratlan fejlődése lett, asztrofizikától kvantummechanikán át a fénytaniig – másfelől pedig kiürült az égbolt, korábbi lakói pedig vallástörténeti és irodalmi művekben mumifikálódtak.

Egy generáció számára ez szinte közvetlenül átélhető élménnyé vált, és ennek remekművei az úgynevezett Nyugat-nemzedék íróinak tolla alatt születtek meg. Saját életükben tapasztalhatták, ahogy a mécses sercegéséből és a gyertya lobogásából petróleumlámpa, majd gázláng, végül elektromos áram által táplált ragyogás lett: „Már mint gyerek csodáltam, lám a lámpa / s bámész szemekkel néztem ott alant, / amint a vén bronzcsésze a szobánkba / szétszórta a rózsás, szelíd aranyt” – írta Kosztolányi *Lámpafény* című versében, míg Tóth Árpád ugyanezzel a címmel úgy szólította meg a fényforrást: „Lámpám, öreg butor, szelíd és furcsa törpe.” Juhász Gyula ezt a

metamorfózist generációkban látta, apja szeme eszerint „áldott, régi lámpa, melytől kitért száz gyerek Szezám! / És gondolk a hű anyai mécsre, mely virrasztott fölöttem éjeken...” De a következő nemzedék élménye már más volt: „Nézem a lámpám. Villamos lámpa. / Fűti egy titkos, rejtett erő. [...] Nézzétek, milyen megfoghatatlan, / Csupa titok, csupa hatalom...” – írta a fiatal József Attila.

A technikai fejlődésbe vetett hit ekkor együtt járt a társadalmi változások akarásával, a szerelmet valló József Attilának az imádott Flóra is úgy kellett, mint „falun villanyfény, kőház, iskolák, kutak”, és aki korábban úgy látta, hogy „Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött” – mint az *Érik a fény* című versében, az avantgárd lendületében írta egykor –, az később rádöbbsent, hogy bár ívlámpák hálózta be a világot, és egyre korszerűbb eszközökkel terjedt a fény, addig a sötétség erői soha nem látott lehetőség birtokába jutottak, és ennek állították szolgálatába mindazt, amit a tudomány és technika megteremtett: legyen az áram és lámpafény, elektromosság és kvantummechanika. Ennek volt egyik véglete a Németországban létrejövő, tudományosan – is – megalapozott totális rendszer, a maga filozófusaival, eugenetikai szakembereivel és fizikusaival, Heideggertől Heisenbergig, és a másik totális rendszer a „tudományos szocializmus” alapján a Szovjetunióban, ahol Lenin írta fel a jövő képletét: „Szovjethatalom + elektromosság = kommunizmus.”

A Thomas Mann üdvözlő József Attila 1937-ben nem olvashatta fel versét a rendőrségi tiltás miatt, mintha csak a karhatalom is illusztrálni akarná a költemény baljós hipotézisét. A német állampolgárságától ekkor már megfosztott író a nemsokára Magyarországról emigrálni kényszerülő Hatvany Bertalan pazarul kivilágított otthonában hallhatta a házigazda rögtönzött fordításában a rövidesen öngyilkosságot elkövető költő szavait, hogy „egymás nélkül sötétben vagyunk.” Ugyanakkor, amikor tőlünk keletre, egy másféle sötétségbe hanyatló birodalomban egy vállatolámpa erős fényében kellett volna bevallania Rubasovnak, Koestler Artúr regényhősnének az el nem követett bűnököt, mint nem sokkal később megírt regényében, a *Sötétség délben* című prózában örökítette meg a magyar származású író azokat a borzalmakat, amelyeket a bolsevik utópia teremtett, ahol az ideológiai napfogyatkozás metaforája lett a déli sötétség, a szovjethatalom és az elektromosság nászából ugyanis szörnyszülött jött világra.

„Érik a fény” – írta korábban a még kommunista József Attila – aki látta és ábrázolta a fény fogyatkozását, visszahúzódását az egyes emberbe, belénk; a terjedő sötétben. Ugyanezt fogalmazta meg maradandóan a költőtárs, Szabó Lőrinc a fényről szólva, a kétségbeesésen túlmutató optimizmussal. És hogy mégse egészen reményvesztetten záruljon hozzászólásom, búcsúzóul idézek a *Fény, fény, fény* című versből: „Sötét fényszórók: szemeim az eget / lengő csóvával ostromolják. / Föl, föl! Lent mennyi a teher, rom! / Csík, sáv: fent suhan a fénytorny / s évezredek mérik a hosszát. // Fény, fény, sugarak! Fények vagyunk / mind: Isten lelke, öröm, remény. / Óh, szállni, lobogva a föld

felett! / A rettenetes életet, / Az örömet akarom én. // Óh élni! Szemeim sóvár tüze / a felső
végtelenbe szánt: / láng habzik mindenütt: zene, szín: / az anyag titkos ablakain / az lüktet ki-be, az
égi láng, // a vágy, amit én fénynek nevezek, / és szentléleknek a hívő.”

Köszönöm a figyelmet.